

Дмитро Веденєєв (Київ)

**Структури безпеки українських
націонал-патріотичних організацій
(перша половина 1950-х – початок 1960-х рр.)**

Одним із найменш досліджених етапів українського національно-визвольного руху слід вважати період першої половини 1950-х – початку 1960-х рр., який став своєрідною проміжною ланкою між широким повстансько-підпільним рухом під політичним проводом ОУН(б) й українським дисидентським і правозахисним рухом 1960–1980-х рр. В націонал-патріотичних організаціях у період, що розглядається, помітну роль відігравали структури безпеки і розвідки.

Після захоплення за допомогою агентурно-бойових груп КДБ останніх лідерів підпілля ОУН В. Галдаси (11 липня 1953 р.) та В. Кука (23 травня 1954 р.) організований антирадянський рух опору остаточно припинив існування, розпавшись на поодинокі локальні групи. На серпень 1954 р. було обраховано і діяло до 70 нелегалів ОУН¹.

Серед останніх учасників підпілля були і співробітники Служби безпеки ОУН (СБ). 17 травня 1954 р. у Станіславській області застрелився при затриманні референт СБ Карпатського краю полковник М. Твердохліб, 8 травня 1955 р. було захоплено референта СБ Надвірнянського районного проводу М. Зеленчука. На межі Львівської та Дрогобицької областей діяла група колишнього коменданта боївки СБ (БСБ) М. Гнатива. 16 серпня 1955 р. у с. Басівка Пустомитівського району Львівської

---

¹ Державний архів Служби безпеки України (*далі* – ДА СБУ), ф. 2, оп. 111, спр. 1, т. 2, арк. 51–52.

області його було вбито у перестрілці, учасників групи – захоплено. 2 жовтня 1955 р. у с. Комарово Колківського району Волинської області, завербований КДБ бойовик «Борис» вбив провідника «Рижого», його охоронець «Моряк» при здачі видав три бідони документів підпілля Волині². У вересні 1956 р. заарештували групу нелегалів Григорчака на Станіславщині. Загалом в 1955–1956 рр. було вбито 3 та захоплено 20 нелегалів ОУН.

Останній спалах антиурядового терору припав на 1956–1957 рр. Колишні учасники ОУН та УПА, що поверталися з місць позбавлення волі, здійснили 39 вбивств і замахів на вбивство (15 загиблих), 506 актів побиття й 325 погроз щодо активістів та свідків у кримінальних справах. Навіть у 1961–1962 рр. у регіоні конфіскували 5 тис. одиниць зброї та 1200 мисливських рушниць³.

Останню групу з трьох озброєних нелегалів ОУН «Петра» (П. Пасічного) ліквідували 14 квітня 1960 р. під час оперативно-військової операції поблизу хут. Лози Підгаєцького району Тернопільської області. Щоправда, її діяльність в останні роки існування зводилася до суто кримінальних вчинків – 11 збройних пограбувань сільпо і складів тощо⁴.

Лише 1956 р. на Західній Україні вилучили у населення та у криївках 6 гармат, 3 міномети, 37 кулеметів, 172 автомати, 756 гвинтівок, 1122 пістолети, 346 гранат, 180 кг вибухівки, понад 56 тис. снарядів, мін, авіабомб⁵. За статистичними даними КДБ УРСР, 1972 р. тільки в Україні проживало 132 тис. учасників руху ОУН та УПА й «активних посібників», до 40% з яких «залишаються на ворожих позиціях», встановлюють зв'язки з учасниками руху «шестидесятників» (на серпень 1981 р. КДБ УРСР тримав у полі зору понад 75 тис. колишніх повстанців)⁶.

Для нової тактики національно-визвольного руху стає притаманним створення невеликих конспіративних осередків, які у програмно-тактичних настановах дотримувалися поєднання спеціальних і пропагандистських методів боротьби. У 1957–1962 рр. тільки у Львові органи КДБ викрили близько 20 антирадянських груп, до яких переважно

---

² Микола Твердохліб // *Державність*. – 1992. – № 3. – С. 33–36; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 4081, арк. 8.

³ ДА СБУ, ф. 2, оп. 26, спр. 2, т. 2, арк. 11–12; ф. 13, спр. 372, т. 100, арк. 118.

⁴ Див.: Архів управління СБУ в Тернопільській області, спр. 31 690, т. 1.

⁵ История советских органов государственной безопасности. – М., 1980. – С. 526.

⁶ ДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 69, арк. 4, 219.

входили особи, що відбули покарання за участь в антирадянському русі опору.

Досвід контррозвідувальної й конспіративної роботи Служби безпеки УПА та підпілля ОУН(б) був запозичений низкою антирадянських нелегальних організацій і груп націонал-патріотичної орієнтації в Україні першої половини 1950-х – початку 1960-х рр. Носіями такого досвіду виступали колишні учасники руху ОУН та УПА, що масово поверталися за доби хрущовської «відлиги» на батьківщину (на початок 1957 р. – 97 тис.⁷), створювали угруповання співтабірників Воркути, Караганди тощо. На думку органів КДБ, чимало звільнених намагалося діяти за старими тактичними настановами ОУН, зокрема, відповідно до схеми «Дажбог» – вступати до партії і комсомолу, влаштовуватися на керівну роботу до адміністративно-господарських органів, оволодівати військовими спеціальностями.

1959 р. виникає нелегальний Український національний комітет (близько 40 учасників), представники якого діяли у шести районах Львівської області. Учасники організації накопичили понад 20 одиниць зброї, готували вибухові пристрої, викрали шриффт зі Львівського поліграфічного інституту для випуску підпільного видання «Робоче слово» (для типографії обладнали бункер у лісі). У складі Комітету був осередок Служби безпеки, що слідкував за явочною квартирою КДБ, виявив двох агентів, яких планували ліквідувати, збирав розвідувальну інформацію на залізниці. За справою було засуджено 20 та профілактовано 37 осіб⁸.

З колишніх в'язнів воркутинських таборів, що перебували на поселенні, 1959 р. виникає нелегальна група «Об'єднання». За статутом вона мала референта СБ, а у програмних настановах містилася вимога до учасників опановувати навичками розвідувальної та контррозвідувальної роботи – «стати мистецьким розвідником чужого середовища, терену ворожої обстановки, зривати маску ворожих підступних дій і знаходити їм сконцентровану протидію»⁹.

До нелегального Українського національного фронту колишні підпільники (12 з 19 його учасників) привнесли елементи конспіративності. За «Статутowymi принципами» організації, кожен її «вищий ор-

---

⁷ Там само, ф. 2, оп. 26, спр. 2, т. 2, арк. 11.

⁸ Шевченко В. О современной тактике украинских националистов // *Сборник КГБ при СМ СССР*. – 1963. – № 1. – С. 34.

⁹ ДА СБУ, ф. 6, спр. 69 861; Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998. – С. 370.

ганізаційний чинник» – група – мала інформаторів та інструкторів-конспіраторів. Службу безпеки Фронту очолював оперуповноважений одного з райвідділів міліції Івано-Франківської області, який закінчив дворічну школу міліції та був знайомий з методами агентурної роботи¹⁰.

Іншою формою опору у період, який розглядається, стали конспіративні організації українських політичних в'язнів. За офіційними даними у 1943–1956 рр. за звинуваченнями у причетності до ОУН та УПА було засуджено 87 756 осіб¹¹. У 1944–1946 рр. кількість українців у таборах зростає на 140%, і до кінця 1946 р. «населення» ГУЛАГу складалося з них приблизно на 23%. Чимало з них опинилося у створених за таємною інструкцією МВС СРСР від 7 лютого 1948 р. 15 таборах особливого режиму для «особливо небезпечних політичних злочинців»¹². Кількість виселених (депортованих) з регіону в 1944–1953 рр. становила 203 тис. осіб.

Необхідно зазначити, що підпілля в Україні та його Служба безпеки вивчали організацію радянської пенітенціарної системи, поширювали знання про неї серед учасників руху Опору, підтримували контакти з місцями позбавлення волі. Збереглося чимало відповідних навчально-інформаційних матеріалів. Так, у серії «Інформативної бібліотеки СБ на ПЗУЗ [Південно-західних українських землях. – Д.В.]» вийшов посібник, де розглядалися структура табірної системи, її адміністрації, оперативна робота у таборах, табірний режим і побут, методика організації втечі тощо¹³. У серії «Бібліотечка українського підпільника» Закордонні частини (ЗЧ) ОУН видали брошуру про концентраційні табори СРСР на основі документів підпілля та свідчень репатріантів¹⁴.

У таборах виникали численні організації в'язнів-українців (інколи і спільні з табірниками інших національностей, насамперед – прибалтами, адже до 1953 р. близько 10% населення цих республік перебувало у таборах або було виселено), які ставили за мету націонал-патріотичне виховання й моральну підтримку співвітчизників, організацію акцій протесту, вивчення методів роботи третіх (оперативних) відділів табір-

---

¹⁰ Ленинские принципы и чекистские традиции в работе органов государственной безопасности Украины: Сб. материалов конф. – Вып. 3. – К., 1970. – С. 18; Український Національний Фронт: Дослідж., док., матеріали. – Львів, 2000. – С. 19.

¹¹ ДА СБУ, ф. 2, оп. 26, спр. 2, т. 2, арк. 19.

¹² Мудрик-Мечник С. Шеф розвідки ОУН за кордоном згадує... // *За вільну Україну*. – 2001. – 23–25 серп.

¹³ ДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 50, арк. 401–430.

¹⁴ Там само, ф. 6, спр. 33 282.

ної адміністрації, здійснення контррозвідувальних заходів, ліквідацію оперативних джерел правоохоронних органів, збір розвідувальної інформації в інтересах підпілля України. Особливу активність виявляли подібні організації у виправно-трудовах закладах (ВТЗ) і спецпоселеннях Воркути та Інти (Комі АРСР), Норильська, північного і центрально-казахстану¹⁵.

Серед табірних організацій відомі Заполярний провід ОУН, Провід ОУН північних територій, Центральний комітет ОУН, Український козацький фронт, Українська визвольна організація (УВО), «Заполярні соколи України», «Гамалія» (Іркутська область) тощо.

Чимало осередків табірної підпілля мали структури розвідки та безпеки, створенню яких сприяла наявність великого контингенту осіб з досвідом підпільної та бойової роботи, у тому числі – по лінії СБ в ОУН та УПА, повстанської розвідки, диверсійно-терористичної роботи. Про частку активних учасників руху Опору серед в'язнів можна судити зі статистики: станом на 1957 р. до Львівської області повернулося з таборів 8 тис. осіб, з яких учасники ОУН та УПА становили 1,5 тисячі¹⁶.

Про рівень конспіративної майстерності в'язнів свідчить такий приклад. З Дубравського табору у Мордовії втекли колишні бойовики ОУН Семенюк та Олійник. Вони не лише спромоглися досягти України, а й побудувати там криївку, пробути на нелегальному становищі до трьох місяців!

Розвідувальна робота спеціальних структур табірних нелегальних організацій спрямовувалася на збір інформації про промислові об'єкти, новобудови стратегічного призначення, порти, систему сухопутних комунікацій, місцеві військові частини тощо. Зрозуміло, що відомості про віддалені регіони СРСР необхідні були підпіллю в Україні не для власних потреб, а для використання у співробітництві із закордонними розвідками, на випадок війни між Заходом і СРСР.

Так, у ході оперативної розробки «Вузол» МДБ встановило існування серед спецпоселенців Воркути організації «Заполярні соколи України» на чолі з М. Сорокою, чоловіком керівника зв'язкових Р. Шухевича К. Зарицької («Монети»). Через неї 1948 р. М. Сорока отримав завдання на збір інформації для ОУН силами в'язнів¹⁷. Налагоджувалися канали передачі надбаних відомостей. Згадується про прибуття до Льво-

---

¹⁵ Там само, ф. 13, спр. 490, арк. 206–207.

¹⁶ Там само, спр. 372, т. 53, арк. 263.

¹⁷ Там само, т. 103, арк. 92.

ва (серпень 1952 р.) посланця «Заполярних соколів» В. Тереха з розвідувальною інформацією (була написана кодом на папіросному папері, він же привіз викрадену секретну топокарту). 1953 р. органи МВС перехопили канал зв'язку через провідників-українців потягу «Львів–Новосибірськ», який проклали учасники ОУН Омської та Новосибірської областей для сполучення з підпіллям України та ЗЧ ОУН¹⁸. 1955 р. члени ОУН передали на Захід через німецьких військовополонених, що поверталися на батьківщину, підставні адреси для конспіративного листування із закордоном.

Робота контррозвідки табірних організацій спрямовувалася на вивчення форм і методів агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки й внутрішніх справ, інструктування щодо них в'язнів, виявлення оперативних джерел правоохоронних органів, їх ліквідацію або створення такої обстановки, що унеможлиблювала їх роботу. Так, згадана УВО мала контррозвідку, яка вивчала нових членів організації перед прийомом, збирала зброю¹⁹. СБ Заполярного проводу ефективно виявляла агентів держбезпеки та вчиняла над ними фізичну розправу. У таборах Кенгира (Казахстан) було організовано «спеціальну оборону перед сексотами», вбито упродовж року до 100 радянських агентів²⁰.

Відомі випадки, коли табірна контррозвідка намагалася створити власні позиції в агентурному апараті органів держбезпеки. Так, був викритий член ОУН «Сом», який, бажаючи зануритися до агентури КДБ, ініціативно пропонував свої послуги як негласного помічника й старався підставити під вербування своїх однодумців (попередньо взявши з них підписку про нерозголошення таємниць ОУН) та через них дізнаватися про службові наміри чекістів. У ході оперативної розробки «Міраж» з'ясувалося, що агент КДБ «Кмітливий» (псевдонім змінено) веде подвійну гру, контактуючи з референтом СБ згаданої організації «Об'єднання» у Воркуті.

Помітну роль відіграли структури безпеки під час повстань і акцій протесту в таборах у 50-х рр. У 1950–1952 рр. у табірній системі зростає напруження у відносинах між ув'язненими й адміністрацією. Поширюються страйки, групові втечі, голодування, інші форми непокоря. За даними інспекції МВС СРСР, 1951 р. через відмову працювати було втрачено 1 млн робочих днів. Після амністії 27 березня 1953 р. почастишали

---

¹⁸ Там само, арк. 91.

¹⁹ Там само, арк. 94.

²⁰ Див.: Там само, ф. 6, спр. 33 282.

вимоги поширення її на політичних в'язнів, скорочення робочого дня до 9 годин, скасування номерів на одязі, обмежень на листування, заборони насадження агентів у таборах тощо. Починаються масові заворушення під політичними й соціальними гаслами. Так, 14 травня 1953 р. страйкувало 14 тис. табірників Норильську (страйкоми очолили українці і прибалти). 3 червня повстання охопило 50 шахт Воркутинського басейну, у ньому взяло участь до 100 тис. табірників. Під проводом членів ОУН(б) воно тривало три місяці. У ході повстання вживалися заходи з ізоляції радянської агентури.

Найкваліфікованіше структури безпеки створювалися і діяли під час знаменитого Кенгірського повстання 16 травня – 26 червня 1954 р. У Степному таборі (куди входив і Кенгірський) на 10 червня 1954 р. з 20 698 в'язнів понад 9 тис. були українцями²¹. Поміж органів управління повстанням було створено конспіративний центр з відділом безпеки (характерно, що у радянських документах так і писалося – «безпека»). До його складу входили розшукове бюро, комендатура, поліцейська дільниця та в'язниця. Загалом у безпеці та охороні було задіяно до 400 осіб. Непевних осіб і порушників громадського порядку ізолювали, поширеними були випадки побиття сексотів. Як відомо, повстання було придушено із застосуванням танків, за офіційними даними загинуло 46, неофіційними – кілька сотень осіб²².

Окремі виступи за участю політв'язнів або виселених українців траплялися і надалі. Так, колишній співробітник СБ ОУН В. Підгорецький очолив повстання 1955 р. поблизу Ташкента²³. Відомо про заворушення депортованих українців і білорусів восени 1959 р. у Теміртау (Казахстан).

Отже, осередки безпеки відіграли помітну роль у роботі українських нелегальних націонал-патріотичних організацій, спрямовуючи свою роботу на захист їх лав від агентурно-оперативної роботи органів держбезпеки, виступаючи ядром активних форм протесту проти порушень прав в'язнів.

---

²¹ Кенгирское восстание 16 мая – 26 июня 1954 года: Док. и воспом. // *Воля*. – 1994. – № 2/3. – С. 307–322.

²² Там же. – С. 357–358.

²³ *Щедрий А.* ОУН і УПА. – Нью-Йорк; Лондон; Мюнхен; Торонто, 1983. – С. 45.